

ВИБОРЧЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

ELECTORAL LEGISLATION OF UKRAINE: FEATURES OF DEVELOPMENT AND CURRENT STATE

Чемсак Ю.В., молодший науковий співробітник

*Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України*

Одним із найважливіших чинників демократичних і прозорих виборів є усталена й узгоджена система виборчого законодавства, що містить лаконічні, зрозумілі, ефективні в застосуванні виборчі норми. Питання, що висвітлюються, є актуальними та потребують поглибленого вивчення з метою подальшого вдосконалення національного виборчого законодавства. У статті окреслено етапи розвитку нормативного регулювання виборів в Україні, виокремлено їх основні характеристики. Систематизовано законодавчу базу, що регулює виборчі відносини в Україні, здійснено її аналіз у часі та просторі. Досліджено еволюцію виборчого законодавства: від значного обсягу суперечливих і перевантажених процесуальними нормами, неузгоджених між собою законів до довгоочікуваної кодифікації. Звертається увага на позитивну динаміку вектору розвитку виборчого законодавства, а також на окремі проблемні питання, що потребують удосконалення в подальшому. Автор акцентує увагу на тому, що міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною, є вагомим джерелом законодавства. Розкривається й роль Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції. Зазначається, що останній хоча й не правомочний створювати ні окремі норми права, ні правові прецеденти, але рішення Конституційного Суду України відіграють досить важливу роль щодо реалізації виборчого законодавства. Окрім цього, автор звертає увагу на тенденцію до впровадження цифрових технологій у виборчий процес та окреслює низку кроків щодо їх упровадження й закріплення в національному виборчому законодавстві. Підводячи висновки, висловлюємо сподівання, що в подальшому на законодавчому рівні буде врегульовано низку проблемних питань. Так, потребує уваги та нормативного врегулювання практика внесення змін до виборчого законодавства напередодні виборів, а також окремі аспекти впровадження цифрових технологій у виборчий процес, організація виборів в умовах мінливості соціально-політичного стану тощо.

Ключові слова: вибори, виборчий процес, виборча система, виборче законодавство, установа результатів виборів, цифрові технології у виборчому процесі, виборчі відносини, система виборчого законодавства.

One of the key prerequisites for democratic and transparent elections is an established and coordinated system of electoral legislation consisting of concise, clear and effective electoral provisions. The issues covered are the urgent ones, which require in-depth study in order to improve the national electoral legislation. This article outlines the conditional stages of the legal regulation development of elections in Ukraine, and highlights their main characteristics, shortcomings and achievements. The legislative framework of electoral relations in Ukraine is systematized and analysed through time. The article examines the evolution of electoral legislation from a substantial amount of contradictory and overloaded procedural provisions, un-coordinated laws to the long-awaited codification.

It is stressed that while there is a positive dynamics in development of electoral legislation, there are still certain problems to be solved. Moreover, the international instruments ratified by Ukraine are an essential source of the legislation. The role of the Constitutional Court of Ukraine is determined as a sole constitutional authority. It is noted that the latter, although not authorized to create neither rules of law nor legal precedents, its decisions play a very important role in implementing electoral legislation. In addition, the author draws attention to the trend towards digitalization of the electoral process, and a number of steps are identified for its implementation and consolidation in the national electoral legislation.

In conclusion, the author suggests that a number of problems could be resolved at the legislative level. Thus, attention and legal regulations are vital to address inefficient amending of the electoral legislation on the eve of elections as well as certain aspects of electoral process digitalization, organization of elections in an unstable social and political conditions, etc.

Key words: elections, electoral process, electoral system, electoral legislation, establishment of election results, digital technologies in the electoral process, electoral relations, electoral legislation system.

Постановка проблеми. Виборчий процес повинен розглядатися з урахуванням конкретних історичних умов, відповідних теорій, ідей і поглядів, концепцій щодо виборчих правовідносин на тому чи іншому етапі розвитку країни [1, с. 35], адже формування органів публічної влади лише за умови використання інституту голосування не завжди свідчить, що демократія в країні існує. Одним із найважливіших чинників демократичних і прозорих виборів є усталена й узгоджена система виборчого законодавства, що містить лаконічні, зрозумілі, ефективні в застосуванні виборчі норми. Отже, при вдосконаленні виборчого законодавства важливо враховувати та аналізувати особливості його розвитку, основні проблеми, що виникали в нормативному регулюванні виборів. Дослідження еволюції виборчих правовідносин дає змогу виділити вектор розвитку законодавства в цій сфері, а також установити напрями подальшого вдосконалення й нормативного регулювання.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядали Ю. Тодика, М. Баймуратов, Л. Бориславський, В. Демиденко, Н. Камінська, В. Кампо, Ю. Ключковський, Р. Князевич, М. Козюбра, Л. Кривенко, П. Мартиненко, О. Марцеляк, В. Погорілко, Ю. Шемшученко, В. Євдокимов, В. Молдован, В. Мелашенко, Г. Клименко, В. Кравченко й інші вчені. Вивченням

проблематики законодавчого регулювання інформаційних технологій у сфері виборів займається багато науковців, серед них – А. Готун, А. Береза, Н. Грицяк, М. Смокович, Л. Сердюк, С. Фоміна, Я. Турчин, Г. Волошкевич, М. Бучин, А. Митко, О. Токар-Остапенко, О. Волкович, М. Specter, J. Koppel, D. Weitzner та інші.

Не вирішені раніше проблеми. З огляду на орієнтацію України на входження до спільноти Європейських демократичних держав, відбиття в національних нормах виборчого права досвіду проведення виборів у цих країнах є неминучим. Разом із тим реформування виборчого законодавства відбувається також у напрямі його відповідності Конституції України, а також з урахуванням вітчизняного досвіду організації та проведення виборчого процесу. Актуальним стає аналіз виборчих норм з точки зору їх конституційності, а вирішальну роль при цьому відіграють рішення Конституційного Суду України. Реалії сьогодення спонукають науковців у всьому світі до пошуків прогресивних способів організації відносин, удосконалення норм, що регулюють такі відносини, у тому числі у сфері виборів. Це актуально й для нашої держави.

Метою статті є дослідження основних етапів розвитку виборчого законодавства України з одночасним окресленням основних проблем і досягнень. Важливо зробити

аналіз законодавчої бази у сфері виборів у часі та просторі з визначенням вектору розвитку, зазначенням позитивної динаміки й проблемних питань, що потребують нормативної врегульованості в подальшому.

Виклад основного матеріалу. Законодавча база, що регулює організацію та проведення виборів, складається з нормативно-правових актів, які, у свою чергу, становлять певну ієрархічну систему.

Суспільні відносини з приводу здійснення безпосереднього волевиявлення шляхом голосування на виборах регулюються насамперед Конституцією України. Так, стаття 38 закріпила невід'ємне право громадян брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати й бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування. Окрім того, на конституційному рівні закріплено основні принципи виборів, визначається коло суб'єктів активного й пасивного виборчого права, принципи його реалізації. У зв'язку з тим що положення щодо виборчої системи Конституція України не закріплює, саме правова регламентація принципів виборів стає орієнтиром і базисом її побудови, критерієм оцінки з точки зору демократичності останньої.

Безпосереднє регулювання порядку голосування й установа результатів виборів до органів публічної влади в Україні базувалося на спеціальних законодавчих актах про вибори – законах України: «Про вибори Президента України» від 16 червня 1999 року (з подальшими змінами), «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року (з подальшими змінами), «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10 липня 2010 року (з подальшими змінами). Окремі питання організації виборчого процесу як на початкових етапах розвитку виборчого законодавства так і сьогодні закріплюються в низці законів України: «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 року, «Про Державний реєстр виборців» від 21 вересня 2010 року, «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 року й інших законах України, а також прийнятих відповідно до них інших актах законодавства.

При цьому специфіка підготовки й проведення виборчих процедур завжди обумовлювала необхідність існування їх підзаконної регламентації.

Так, значне місце серед інших актів законодавства, що регулюють виборчі відносини, займають *акти Кабінету Міністрів України* (далі – КМУ). Наприклад, Розпорядження КМУ «Про затвердження системних класифікаторів, необхідних для функціонування Державного реєстру виборців» від 25 липня 2007 року (з подальшими змінами) № 563-р; Постанова КМУ «Про затвердження порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для створення і запровадження системи відеоспостереження на звичайних виборчих дільницях на постійній основі під час виборів народних депутатів України у 2012 році» від 8 серпня 2012 року № 765 тощо.

Суттєве значення для підготовки й організації процесу мають *акти Центральної виборчої комісії*, які приймаються у вигляді постанов, роз'яснень, протокольних рішень, протоколів.

Акти Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК) можна диференціювати за характером впливу на правовідносини, задія регулювання яких вони приймаються: а) *установчі*: наприклад, Постанова «Про Порядок організаційно-правової підготовки і виконання дій щодо ведення Державного реєстру виборців» від 20 січня 2013 року № 13; Постанова «Про зразки та описи печаток територіальних і дільничних виборчих комісій з виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місце-

вих рад та сільських, селищних, міських голів 31 жовтня 2010 року» від 10 вересня 2010 року; б) *роз'яснювального характеру*: Постанова «Про Роз'яснення щодо складання та уточнення списків виборців для підготовки і проведення голосування з виборів народних депутатів України» від 7 червня 2012 року № 96; Постанова «Про роз'яснення щодо особливостей застосування виборчого законодавства під час підготовки проведення повторних виборів народних депутатів України 15 грудня 2013 року в одномандатних виборчих округах № 94, 132, 194, 197, 223» від 3 жовтня 2013 року № 206.

За обсягом правовідносин, на які спрямовані акти ЦВК, можна виділити: а) *постанови загального характеру*, тобто такі, що стосуються всіх стадій виборчого процесу (Постанова «Про порядок надання Центральній виборчій комісії інформації щодо підготовки та проведення чергових виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 31 жовтня 2010 року» від 15 вересня 2010 року); б) *постанови спеціального характеру* – такі, що регулюють питання окремих стадій (Постанова «Про затвердження форми та кольору виборчих бюлетенів для голосування з виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 26 серпня 2010 року; Постанова «Про забезпечення тимчасової зміни місця голосування виборця без зміни його виборчої адреси» від 13 вересня 2012 року № 893).

Завдяки постановам та іншим підзаконним актам ЦВК існує можливість здійснення деталізації й уточнення процедурних дій при проведенні конкретного виду виборів без перерваності та ускладнення масиву спеціальної законодавчої бази, адже в більшості положення, що закріплюються в актах ЦВК, є матеріально-технічного й організаційно-правового типу, мають тимчасовий характер.

Рішення Конституційного Суду України відіграють досить важливу роль щодо реалізації виборчого законодавства. Так, певні положення законодавства про вибори в Україні неодноразово підлягали перевірці на відповідність конституційним приписам. Позитивною тенденцією щодо оновлення виборчих норм є урахування висновків Конституційного Суду при їх розробці. Як приклад урахування таких висновків задія підвищення якості, сприяння вдосконаленню виборчого законодавства, яке б відповідало вимогам Основного Закону країни, а також міжнародним виборчим стандартам можна навести Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 року. Так, Конституційний Суд України визнає неконституційними норми законодавства щодо обмеження права оскарження в судах протоколів про результати голосування. Суд також скасував положення, якими визначалося, з-поміж іншого, що всі члени окружних виборчих комісій повинні проживати на території відповідного округу або дільниці, а також положення, які встановлювали, що громадяни України, котрі проживають за кордоном, повинні стояти на консульському обліку, щоб скористатися своїм виборчим правом [2, с. 44]. Відповідне Рішення комплексно вирішило низку питань щодо виборчих відносин.

Правове регулювання виборів, окрім іншого, здійснюється й за допомогою *галузевих нормативних актів*, що мають стосунок до виборчих процедур, серед них – Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кодекс адміністративного судочинства України, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України.

Звісно, протягом останнього часу (особливо з прийняттям Виборчого Кодексу України) обсяг злочинів у виборчій сфері певною мірою розширено, посилено відповідальність шляхом розширення видів виборчих злочинів і санкцій за них. Систематизації в подальшому підлягають і процесуальні аспекти реалізації права на судовий захист у разі порушення законодавства про вибори.

Міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною, безперечно, є вагомим джерелом законодавства про вибори, адже саме вони задають орієнтовний вектор його розвитку. Серед них базовими є Загальна декларація прав людини, Декларація про критерії вільних і справедливих виборів; Конвенція про захист прав людини та основних свобод, Звід рекомендованих норм при проведенні виборів тощо.

Так, у міжнародних актах закріплено основні засади й принципи організації та проведення виборів, а також принципи реалізації виборчих прав громадян. Але треба звертати увагу на наявні протиріччя всередині самого міжнародного законодавства у сфері виборів з метою запобігання таким недолікам у виборчому законодавстві України.

Сьогодні підхід до створення норм виборчого законодавства головним чином базується на створенні правових механізмів реалізації закріплених стандартів, вироблення алгоритмів їх здійснення. Натомість виборчі норми міжнародних правових актів мають, навпаки, більш декларативний характер.

Міжнародні стандарти є пріоритетними в порівнянні з нормами національного законодавства. Питання про те, чи відповідає національне виборче законодавство та практика його застосування міжнародним виборчим стандартам, в умовах сучасної України досить актуальне [3, с. 39].

Специфікою національного виборчого законодавства (особливо до прийняття Виборчого кодексу України) був високий загальний обсяг у ньому процесуальних норм (таких, що закріплюють порядок, процедуру реалізації виборчих прав громадян). Варто зауважити, що процесуальні норми інкорпоровані з матеріально-правовими. Такі взаємозв'язки закладено при регулюванні всіх стадій виборчого процесу. Звичайно, виборче право регулює публічно-правові, а не приватноправові відносини. У цьому аспекті особливість методу правового регулювання виборчого права (імперативний) визначається тим, що воно є складовою частиною публічного права [4, с. 28].

Система нормативно-правових актів, що регулюють виборчий процес, характеризується поступовою уніфікацією нормативно-правових приписів. Відчутні зміни в цьому напрямі стали помітні у 2014 році. Поступово знизився рівень неузгодженості між термінами й поняттями окремих виборчих законів. Останні досить помітно систематизовано за структурним критерієм, а також з огляду на єдність способу регулювання відповідних відносин.

Помітною тенденцією тривалий час було розширення й деталізація нормативного масиву законодавства шляхом упровадження норм процедурного характеру. Деякі положення на той момент чинних виборчих законів занадто конкретизували процедуру. Це, у свою чергу, значною мірою ускладнювало застосування законодавства при безпосередній організації виборчого процесу.

Справедливим є зауваження А. Олійника, що нестабільність і недосконалість виборчого законодавства розглядають як підґрунтя наявних «корупційних ризиків» у виборчому процесі [5].

Де кілька років поспіль до парламенту України неодноразово було подано проекти Виборчого кодексу, які містять уніфіковані положення різних законів. Отже, поступово законодавець дійшов висновку, що основною характеристикою виборчого законодавства повинна стати його стабільність. Якісно новим етапом розвитку національного законодавства про вибори стала його кодифікація, яка сприяла стабілізації виборчих норм та однозначності їх застосування. Так, 18 грудня 2019 року прийнято Виборчий кодекс України, який містить загальні положення про вибори, а також об'єднує особливості організації та проведення всіх видів виборів в Україні.

Кодифікація законодавства – це форма докорінної переробки чинних нормативних актів у певній сфері відносин, спосіб якісного впорядкування законодавства, забезпечення його внутрішньої узгодженості, а також

«розчищення» нормативного масиву, позбавлення його від застарілих норм і норм, що не виправдали себе [6, с. 14].

Отже, у рамках досить обмеженого періоду історичного часу відбулися структурні зміни всіх складових елементів – інститутів і процедур, юридичних норм і цінностей, гарантій, що забезпечують реалізацію конституційного права громадян обирати й бути обраними в органи державної влади та органи місцевого самоврядування [7].

Сучасний стан розвитку виборчого законодавства України характеризується впровадженням новітніх цифрових технологій при організації та проведенні виборів. Сьогодні вже зроблено низку важливих кроків у цьому напрямі.

Так, Указом Президента України № 558/2019 одним із пріоритетних завдань забезпечення доступності й зручності електронних послуг для фізичних осіб визначено «започаткування механізму тимчасової зміни місця голосування без зміни виборчої адреси шляхом подання виборцем відповідної заяви в електронній формі, можливості запровадження електронного голосування під час виборів, референдуму» [8]. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення виборчого законодавства» від 16 липня 2020 року [9] унесено зміни до Виборчого кодексу України, які передбачають можливість упровадження інноваційних технологій, технічних і програмних засобів під час організації та проведення виборів у формі проведення експерименту або пілотного проекту.

Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення виборчого законодавства» від 16 липня 2020 року, у якому запропоновано розширення повноважень ЦВК України в частині можливості проведення виборів із застосуванням електронних технологій [10].

Верховною Радою України прийнято поданий Президентом України Закон України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року. У ньому наголошується на пріоритетності використання новітніх технологій на етапах ініціювання, організації всеукраїнського референдуму населенням і під час голосування. Із цією метою передбачено створення автоматизованої інформаційно-аналітичної системи із забезпечення електронного голосування. Згідно із Законом, питання електронних процедур у процесі всеукраїнського референдуму здійснюватиметься в порядку, визначеному законом щодо застосування інноваційних технологій з електронного (машинного) голосування.

Окрім цього, з боку ЦВК здійснено такі кроки: розроблено Стратегічний план на період 2020–2025 років, виконання якого серед іншого сприятиме створенню умов для запровадження в Україні новітніх виборчих технологій. Стратегічним планом визначено Стратегічну мету 5.1, яка передбачає аналіз можливості впровадження новітніх технологій у виборчий процес, їх пілотування й упровадження практик, визнаних успішними (часові рамки: 30.07.2020–31.12.2025); організовано роботу з нагляду за реалізацією проекту міжнародної технічної допомоги «Посилення кібербезпеки і прозорості виборчих процесів в Україні» згідно з Планом співпраці між Центральною виборчою комісією та Координатором проектів ОБСЄ в Україні щодо діяльності, пов'язаної з виборами [11].

Міністерством цифрової трансформації також напрацьовано низку важливих ініціатив: створено робочу групу, яка працює над майбутнім законопроектом; напрацьовано першу концепцію законопроекту від депутатів Комітету цифрової трансформації Верховної Ради України; спільно з Міжнародною фундацією виборчих систем проведено дослідження доцільності запровадження нових виборчих технологій в Україні; підготовлено концепцію пілотного електронного голосування на закордонних виборчих дільницях; розробляється проект The Vote, який дасть можливість українцям проголосувати онлайн на виборах у 2024 році.

Висновки. Незважаючи на розгалужену систему нормативно-правових актів України у сфері виборів, конституційне регулювання є загалом стабільним. У подальшому важливо приділити увагу перевірці виборчого законодавства України на відповідність конституційним приписам. Окрім цього, дослідження потребують міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною, адже вони є вагомим джерелом законодавства. Становлення національного виборчого законодавства характеризується позитивною динамікою, еволюційним шляхом розвитку. Проведений аналіз дає змогу виокремити такі основні етапи розвитку виборчого законодавства України: 1) ранній етап формування в умовах незалежності (1996–2004); 2) етап уніфікації нормативно-правових приписів і застосування міжнародних виборчих стандартів (2004–2014); 3) етап узагальнення попереднього досвіду нормативного регулювання виборів на шляху до кодифікації (2015–2019); 4) кодифікація виборчого законодавства та розширення норм, що регулюють порядок запровадження цифрових технологій у виборчий процес (з 2019 року по сьогоднішній день). Кожен етап розвитку виборчого законодавства характеризується певними спробами вдосконалення.

Загальна уніфікація, систематизація джерел виборчого законодавства повинна здійснюватися в напрямі спро-

щення й доступності сприйняття та однакового розуміння, а також легкості при застосуванні їх на практиці.

Унесення змін до виборчого законодавства напередодні виборів суперечить міжнародним стандартам, адже спричиняє значну кількість порушень при організації виборів. Посилення відповідальності за порушення виборчого законодавства є своєчасним, але система застосування санкцій потребує вдосконалення.

Чинна у світі правова регламентація досвіду застосування інформаційних технологій у виборчому процесі, а також розробка в цій сфері міжнародних документів, що містять відповідні вимоги й стандарти, дає можливість говорити про їх значний вплив на створення єдиного правового підходу до поняття й критеріїв демократичних і вільних виборів. При цьому впровадження та закріплення у виборчому законодавстві України новітніх цифрових технологій потребує попереднього вирішення низки практичних питань. Зокрема, правового врегулювання потребують такі процеси: забезпечення прив'язки виборця до певної території на місцевих виборах; ефективний контроль за підрахунком голосів виборців; організація попередньої реєстрації виборців напередодні виборів; розробка засобів, спрямованих на унеможливлення фальсифікацій при електронному голосуванні, забезпечення безпеки та безпосередності голосування тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тодика О.Ю. Методи наукового аналізу виборчого процесу. *Конституція – основа державно-правового будівництва і соціального розвитку України* : тези наук. доп. та повідомл. учасн. наук. конф. молодих учених (м. Харків, 30 червня 2001 р.). Харків, 2001. С. 34–36.
2. За організацією проведення виборів спостерігала Міжпарламентська Асамблея держав-учасниць СНД. *Вісник Центральної виборчої комісії*. Київ, 2010. № 1. С. 40–52.
3. Сьрьогіна С.Г. Європейські стандарти виборів і виборче законодавство України. *Вісник Центральної виборчої комісії*. Київ, 2007. № 1. С. 38–44.
4. Яковлев А.Д. Правовые аспекты поправки к закону «О выборах депутатов Государственной Думы федерального собрания Российской Федерации». *Особенности реализации избирательного законодательства на современном этапе*: материалы Всероссийской научно-практической конференции 26–27 октября 2007 года. Тюмень, 2007. С. 211–214.
5. Олійник А.Ю. Законодавче регулювання виборів народних депутатів України в механізмі забезпечення конституційної свободи громадян України на участь у виборах. *Вибори 2006: Досвід. Проблеми. Перспективи* : збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 31 жовт. – 1 листоп., 2006. Київ, 2007. С. 242–246.
6. Ксенофонтов В.В. Кодификация избирательного законодательства в контексте создания общего кодекса права Российской Федерации. *Журнал о выборах*. 2002. № 4. С. 14–15.
7. Веденеев Ю.А. Развитие избирательной системы Российской Федерации: проблемы правовой институционализации. *Журнал российского права*. 2006. № 6. С. 47–57.
8. Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг : Указ Президента України від 29 липня 2019 р. № 558/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5582019-28853> (дата звернення: 07.03.2021).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення виборчого законодавства : Закон України від 16 липня 2020 р. № 805-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/805-20#Text> (дата звернення: 09.03.2021).
10. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення виборчого законодавства / *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68847 (дата звернення: 27.03.2021).
11. Токар-Остапенко О.В. Електронне голосування: перспективи впровадження в Україні. *Національний інститут стратегічних досліджень* : аналітичний матеріал. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/tokar-1.pdf> (дата звернення: 26.02.2021).